

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΨΗΜΜΕΝΟΣ
(επιμέλεια)

Εργασία και κοινωνικές ανισότητες

Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
2013

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ – ΕΦΗ ΑΡΓΥΡΟΥ

Η κοινωνία και ο πολιτισμός
της «υποτιμημένης» εργασίας:
Από την ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα,
την υπηρέτρια και τη γυναίκα
στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάδειξη της ιστορίας της υπηρετικής εργασίας ως έμφυλης εμπειρίας και στην ανίχνευση της ιστορικότητας των άτυπων και «υποτιμημένων» μορφών της τόσο στις παραδοσιακές όσο και στις σύγχρονες κοινωνικές δομές. Η έρευνα καλύπτει χρονικά την περίοδο από τον 17ο αιώνα έως σήμερα, εποχή κατά την οποία τη θέση της οικιακής βοηθού την έχει πάρει η αλλοδαπή μετανάστρια. Βασίζεται δε στη μελέτη: α) γραπτών αρχειακών πηγών και, αναλυτικότερα, ενός συνόλου νοταριακών εγγράφων που προέρχονται από δύο διαφορετικές τοπικές κοινωνίες, τη βενετοκρατούμενη Λευκάδα του 17ου-18ου αιώνα και την τουρκοκρατούμενη Αθήνα του 18ου-19ου αιώνα (ως την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους), και β) άλλων σχετικών γραπτών πηγών. Μεταξύ των άλλων, αναζητήθηκαν τεκμήρια που να διασώζουν το λόγο των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων για τη βιωμένη εμπειρία τους ως υπηρετών και υπηρετριών, αλλά δεν εντοπίστηκαν. Αντίθετα,

για τον κόσμο της εργασίας και της ζωής των κοριτσιών υπηρετριών εκείνης της εποχής σχηματίζουμε μιαν εικόνα αποκλειστικά μέσα από το λόγο Άλλων, κατά βάση από τον κυρίαρχο λόγο των ισχυρών και των ανδρών. Αυτή η σιωπή των ίδιων των γυναικών στις σωζόμενες πηγές προϋδεάζει και για τη σιωπή τους στην κοινωνία, σιωπή που χαρακτηρίζει εν γένει το φύλο τους. Οι ίδιες ωστόσο οι λέξεις (*υποταγή, αφέντης, αρχόντισσα, δουλεύτρα, ξενόδουλα* κτλ.), οι οποίες χρησιμοποιούνται στα έγγραφα που μελετάμε, δείχνουν πόσο οι όροι αποτυπώνουν τις ιεραρχικές δομές των κοινωνικών σχέσεων, όπως επίσης των σχέσεων γονιών-παιδιών, αλλά και μας επιτρέπουν να υποθέσουμε τα βιώματα και τα αισθήματα αυτών των κοριτσιών και των γυναικών που παρείχαν την υποτιμημένη υπηρετική εργασία.

Η εμπειρία της υπηρετικής εργασίας του παιδιού/αγοριού καταγράφεται σε κάποια αυτοβιογραφικά κείμενα ανδρών που τη βίωσαν ως παιδιά/υπηρέτες, ως ψυχογιό ή ως μαθητευόμενοι.¹ Η

1. Η έρευνα έχει δείξει ότι ο μαθητευόμενος ήταν αναγκασμένος να προσφέρει, εκτός από τις επαγγελματικές υπηρεσίες του, και καθαρά υπηρετικές έξω από τον επαγγελματικό χώρο. Οι υπηρεσίες αυτές αφορούσαν τη φροντίδα παιδιών, την καθαριότητα του σπιτιού του μάστορα, τα ψώνια κτλ. Η μαρτυρία του Π. Σκουζέ είναι ενδεικτική: «Έως τότε με είχεν εις το ελληνικόν σχολεῖον λεγόμενον [...] Ἀλλ' ο πατήρ μου σπό την δυστυχίαν με έβγαλεν, λέγοντάς μου ότι "η περίστασις μας είναι δεινή", να με βάλλει εις μέρος να παίρνει τίποτες να πληρώνει το χαράτζιόν μου. Έτζι με ήβγαλεν από το σχολεῖον ηξέβροντας να γράφω μόνον, καθώς και βλέπετε τα παρόντα γράμματα, και με συμφώνησε τον χρόνον διά γρόσια πέντε και να με ταγίζει ο πατέρας μου [...] Ἦμιον εις χρέος να πηγαίνω εις τα τρία σπία να υπηρετώ των μαϊστρων μου – έτζι τότε έλεγον τους μαστόρους τα παιδιά: μαίστρο και τη γυναίκα του μαίστρα. Έως το μεσημέρι υπηρετούσα εις τα σπία τας μαϊστρας μου: νερό από τη βρύση, σκούπισμα και άλλας υπηρεσίας και τα λοιπά. Ερχόμενος εις το εργαστήριον να με βάζουν να πλένω γαιτάνια, συρίτια και λοιπά [...] Εις όλα αυτά με μεταχειρίζονταν και με την αράδαν με έστελναν και εμάζεψα και εληές από τα ελαιόδεντρα. Διά πληρωμήν τον χρόνον γρόσια πέντε και κάθε Κυριατζή, τελειωμένου του παζαριού, να παίρνω μανδήλια και λοιπά, να γυρίζω εις τους μαχαλάδες να πωλώ, και με έθρεφεν ο πατήρ μου – μόλις καμιάν βολάν μου εφίλεβον οι μαϊστρες μου ολίγα τζιτζιφα ή ολίγα ξυλοκέρατα. Το εσπέρας επήγαίνα εις το σπίατιον του πατρός μου να τρώγω» (Π. Σκουζέ, 1975, σ. 90, 98).

μελέτη των συγκεκριμένων κειμένων αναδεικνύει τη δράση, τα αισθήματα, τις αξιολογήσεις και τη σημασία που είχε αυτή η μορφή εργασίας για τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα. Μας αποκαλύπτει, για παράδειγμα, ότι η υπηρετική εργασία βιώνεται και προσλαμβάνεται ως υποτίμηση του αντρικού εαυτού και προσδιορίζει με αρνητικό πρόσημο την ανδρική ταυτότητα. Γράφει ενδεικτικά ο Μακρυγιάννης: «Εγώ έγινα ως επτά χρονών. Με βάλλαν να εργάζωμαι σε έναν, εκατό παράδες τον χρόνον, τον άλλον χρόνον πέντε γρόσια. Αφού έκανα πολλές δουλειές, ήθελαν να κάνω κι άλλες δουλειές ταπεινές του σπιτιού και να περιποιούμαι τα παιδιά. Τότε αυτό ήταν ο θάνατός μου. Δεν ήθελα να κάμνω αυτό το έργον και μ' έδερναν και οι αφεντάδες και οι συγγενείς» (Ι. Μακρυγιάννης, 1947, σ. 13).

Υπηρετική εργασία και παιδική ηλικία στην προκαπιταλιστική κοινωνία

Στα δεδομένα των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, η μορφή της υπηρετικής εργασίας συνδεόταν σε σημαντικό βαθμό με την οικογένεια και την παιδική ηλικία και τους όρους ζωής, φροντίδας και κοινωνικής αναγνώρισης που παρείχαν στην τελευταία οι ιεραρχικά δομημένες στη βάση του φύλου, του κοινωνικού στάτους και της ηλικίας παραδοσιακές κοινωνίες. Αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι στο πλαίσιο των προαναφερόμενων δομών αποδεικνύονται ιδιαίτερα περιορισμένα τα κοινωνικά όρια ανάμεσα στους ενήλικες και στα παιδιά,² καθώς τα τελευταία εντάσσονταν από πολύ νωρίς στον κόσμο των ενηλίκων. Έτσι, ο ρόλος των παιδιών, για παράδειγμα, στην οικογενειακή οικονομία των φτωχών αγροτικών στρωμάτων και των φτωχών επίσης στρωμάτων των πόλεων

2. Βλ. Δ. Μακρυγιάννη, 1986· Κ. Μπάδα, 1993, σ. 3-59. Για μια θεωρητική συζήτηση σχετικά με την αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας ως ξεχωριστής κοινωνικής ή όχι κατηγορίας, βλ. Μ. Παπαθανασίου, 2003.

καθοριζόταν σαφώς από το φύλο και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Αναλυτικότερα, το αγόρι προοριζόταν για εξωοικιακές δραστηριότητες. Μια συμβολική προετοιμασία για την εξωοικιακή δράση άρχιζε από τη βρεφική ακόμη ηλικία,³ ενώ η έξοδος του παιδιού/αγοριού πραγματοποιούνταν, μεταξύ άλλων, είτε με την υιοθεσία είτε με τη μαθητεία σε κάποια τέχνη είτε με την παροχή υπηρετικής εργασίας, που σε κάποιες περιπτώσεις συνιστούσε συμπληρωματικό και επιβαλλόμενο στο στάδιο της μαθητείας έργο.⁴ Το κορίτσι εξοικειωνόταν επίσης από πολύ μικρή ηλικία με τα καθιερωμένα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας βάσει του φύλου του. Συμμετείχε στη φροντίδα του σπιτιού και την παρασκευή του φαγητού, σε συγκεκριμένες εξωοικιακές εργασίες, στην οικοτεχνική παραγωγή ειδών ατομικού και οικιακού ρουχισμού, στη φροντίδα άλλων μελών της οικογένειας (Κ. Μπάδα, 1993, σ.41-42· Μ. Παπαθανασίου, 2003). Συχνά, η πρόωρη έξοδος των παιδιών από το οικογενειακό περιβάλλον και η πολύμορφη παροχή εξαρτημένης, υπηρετικής κυρίως, εργασίας,⁵ ακόμη και η ενοικίαση ή η πώλησή τους⁶ εμφανίζονται να συνιστούν μια σχεδόν

3. Αναφερόμαστε στη διαφορετική εθιμική πλαισίωση της γέννησης του αγοριού και των νοσηματοδοτήσεων που αυτή αποκτά. Στην Ήπειρο, για παράδειγμα, τοποθετούσαν στο στρώμα της κούνιας τα σύμβολα της ανοιχτής δράσης (πιστόλι) και της συμμετοχής σε μια ανοιχτή κοινωνία και εκρηματισμένη οικονομία (σπάσιμο άζυμου ψωμιού και νόμισμα). Για παράδειγμα, βλ. το σχετικό τραγούδι την ημέρα του λουτρού (Κ. Μπάδα, 1986, σ. 179-180).

4. Για σχετική βιβλιογραφία, βλ. Κ. Μπάδα, 1993, σ. 52.

5. Για τη διάδοση της οικιακής εργασίας, για παράδειγμα, στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Α. Παπαδία-Λάλα, 2001, σ. 242. Τη μελέτη του πυκνού φαινομένου της υπηρετικής εργασίας στη Δυτική Ευρώπη έχει σημαντικά προωθήσει η κοινωνική και δημογραφική ιστορία. Μεταξύ άλλων, εκφράζεται η άποψη ότι η υπηρετική εργασία συνιστούσε ταυτόχρονα ένα είδος μαθητείας, ειδικότερα ως τον 17ο αιώνα. Ενδεικτικά, βλ. P. Lasslet, 1972, σ. 56-58· J. Flandrin, 1979, σ. 59, 61-62· L. Stone, 1979, σ. 28· Φ. Αριέ, 1990· Δ. Μακρυνιώτη, 2001, σ. 47-53. Γενικότερα, βλ. C. Cipolla, 1988, σ. 109· Ό. Χάφτον, 2003, σ. 28-29.

6. Σε «Νομοκρίτηριον» των ετών 1600-1700 διαβάζουμε: «Εάν τις άνθρωπος, διά πολλήν πτωχείαν και ένδειαν της τροφής, πουλήση τον υιόν του ή την θυγατέρα του, στέργει η πούλησις». Παρόμοιες πρακτικές εφαρμόζονταν και αργότερα

«νομιμοποιημένη» κοινωνική/οικογενειακή πρακτική, μέσα από την οποία προσδιορίζονταν με διαφορετικούς όρους τα δύο φύλα.

Υπηρετική εργασία και έμφυλες σχέσεις ανισότητας στη Λευκάδα του 17ου-18ου αιώνα

Όπως προαναφέρθηκε, η έρευνα βασίζεται στη μελέτη δικαιοπρακτικών εγγράφων. Από την περιοχή της Λευκάδας μελετήθηκε ένας αριθμός νοταριακών εγγράφων που αφορούν συμβάσεις πρόσληψης παιδιών για παροχή υπηρεσιών.⁷ Από την ανάλυσή τους προέκυψε ότι οι γονείς ή οι οικείοι τους ή, εάν ήταν ενήλικα τα ίδια, συμφωνούν την ένταξή τους στο πλαίσιο μιας άλλης οικογένειας είτε με μισθωτή σχέση, έναντι ενός εκ των προτέρων ορισθέντος χρηματικού ποσού (ρόγα), είτε με μη μισθωτή σχέση,

στον αγροτικό χώρο, όταν οι ποικίλες ενσωματώσεις στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος προξενούσαν κάθε είδους βίαιη ανατροπή του αγροτικού κόσμου. Η παρακάτω μαρτυρία αντλείται από την προκήρυξη σύστασης σχολής άπορων παιδιών από τον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός στις 3.12.1872, στην οποία αποτυπώνεται η πραγματικότητα ενός υποπρολεταριακού παιδικού πληθυσμού που έχει μισθωθεί. Όπως καταγγέλλεται, η σωματεμπορία παιδιών διαπράττεται «εν μέσαις Αθήναις υπ' ανθρώπων εχόντων ταύτην αναγεγραμμένην εις επίσημον επάγγελμα. Μεταβαίνοντες εις τα χωρία, όθεν κατάγονται οι μικροί στυλβωταί, μισθούσι τούτους παρά των γονέων διά συμβολαίου αντί δρ. 100 ετησίως και άγουσιν αυτούς ενταύθα όπως εργαζονται διά λογαριασμόν των» (Βλ. γενικότερα Κ. Μπάδα, 1993, σ. 44- 46, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

7. Πρόκειται για έγγραφα που εναπόκεινται στα ΓΑΚ-Αρχεία ν. Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο και συγκεκριμένα των 12 πρώτων νοταρίων που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1692-1770 και ανέρχονται σε 10.034 πράξεις, μεταξύ των οποίων οι συμβάσεις πρόσληψης ψυχοπαίδας και ψυχογιού είναι ελάχιστες και ακόμη λιγότερες αυτές που αφορούν πρόσληψη δουλεύτρας-κοπέλας και κοπελιού. Συγκεκριμένα, οι συμβάσεις που αφορούν πρόσληψη κοριτσιού είτε ως ψυχοπαίδας είτε ως δουλεύτρας ανέρχονται σε 25, αυτές που αφορούν εξόφλησή της σε 8 και μόνο 1 αφορά επιστροφή δουλεύτρας στην οικία του εργοδότη. Οι συμβάσεις που αφορούν πρόσληψη αγοριού ανέρχονται σε 19, οι 14 εκ των οποίων αφορούν ψυχογιό και οι 5 κοπέλι. Στο εξής, η παραπομπή θα γίνεται στον αντίστοιχο νοτάριο.

έναντι προίκας για τα κορίτσια και κληρονομικού δικαιώματος για τα αγόρια (Ε. Αργυρού, 2004- 2006). Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούνται οι τεχνικοί όροι «κοπέλα»-«κοπέλι», «δουλεύτρα»-«δουλευτής», ενώ στη δεύτερη «ψυχοθυγατέρα», «ψυχοπαίδα», «ψυχογιός» κτλ. Οι τελευταίοι όροι, σε συνδυασμό με φράσεις του τύπου «να το αναθρέψει διά την ψυχή του ως ψυχοπαίδι» ή «διά την σωτηρίαν της ψυχής του», υπονοούν ένα κράμα οικογενειακής και εργασιακής σχέσης που καλύπτει αμοιβαίες υλικές και μη ανάγκες των συμβαλλομένων στο πλαίσιο της ανταλλαγής.

Μια σύγκριση στη συνέχεια των συμβάσεων που αφορούν προσλήψεις κοριτσιών και αγοριών⁸ είναι αποκαλυπτική των έμφυλων σχέσεων ανισότητας. Οι τελευταίες γίνονται αισθητές καθώς στην περίπτωση της πρόσληψης κοριτσιών το θεσμικό πλαίσιο δεν διαφοροποιείται, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των αγοριών, με κριτήριο τη μισθωτή ή μη εργασία (Ε. Αργυρού, 2006-2007, σ. 52-54). Επίσης ενώ στα συμβόλαια πρόσληψης ψυχοθυγατέρας τονίζεται ως αιτία η ανάγκη της οικογένειας του κοριτσιού, στην περίπτωση της πρόσληψης ψυχογιού επισημαίνονται οι αμοιβαίες ανάγκες, τόσο της οικογένειας του ψυχογιού όσο και της οικογένειας του ψυχογονιού (ό.π., σ. 57). Εξάλλου, σε όσες συμβάσεις αφορούν αγόρια δεν απαντώνται ρήτρες που υποχρεώνουν τους γονείς να μη δεχτούν στο σπίτι τους το παιδί εάν αυτό εγκαταλείψει το σπίτι του εργοδότη-ψυχογονιού (ό.π., σ. 66). Αντιθέτως, στην περίπτωση των κοριτσιών, όχι μόνο συναντάμε τέτοιου τύπου ρήτρες αλλά και συμβόλαια στα οποία δηλώνεται η επιστροφή του κοριτσιού στο σπίτι του εργοδότη (Ε. Αργυρού, 2004, σ. 79-80). Όσον αφορά το περιεχόμενο της εργασίας, φράσεις του τύπου «να δουλεύει κατά πως είναι δοσμένο των κοπε-

8. Το αγόρι, με βάση και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, προορίζεται για εξωοικιακή δράση. Μάλιστα, ένα πλήθος εθιμικών και συμβολικών ενεργειών προσδιορίζει από τη βρεφική ακόμη ηλικία την κοινωνική επιλογή που από πολύ νωρίς αρχίζει να πραγματώνεται μέσω είτε της εμπειρίας της μαθητείας είτε του καθεστώτος του υπηρέτη είτε της μετανάστευσης (βλ. γενικότερα Κ. Μπάδα, 1993, σ. 43-50).

λώνει»⁹ ή «να δουλεύει... κατά την τάξιν και υπηρεσίαν όπου είναι δοσμένη να κάνει το γυναικείο μέρος»,¹⁰ οι οποίες απαντώνται στις συμβάσεις που αφορούν κορίτσια, είναι δηλωτικές κυρίως της οικιακής υπηρετικής εργασίας στη βάση του κατά φύλο καταμερισμού της. Επίσης, φράσεις του τύπου «να δουλεύει τα αφεντικά της καλά, εμπιστεμένα, τιμημένα, πιστά, φρόνημα, παστρικά, με αγάπη, υπάκουα, υποτασσύμενη»¹¹ μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι το προσλαμβανόμενο κορίτσι, είτε ως ψυχοθυγάτρα είτε ως δουλεύτρια, αξιολογείται για τη συνολική στάση του, τον τρόπο ζωής του, υποθηκεύοντας όχι μόνο την εργατική του δύναμη αλλά ολόκληρη την ύπαρξή του.¹² Καμιά ρήτρα των συμβάσεων που αφορούν κορίτσια δεν κατοχυρώνει ένα πλαίσιο διεκδίκησής τους σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, ενώ ο ξυλοδαρμός επιτρέπεται προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποταγή τους στα αφεντικά τους.¹³ Φυσικά, η εργασία των δύο φύλων χαρακτηρίζεται από διαφορετική οικονομική αξιολόγηση, τόσο ως προς το ύψος της αμοιβής (Ε. Αργυρού, 2006-2007, σ. 84-88), όσο και ως προς την αποζημίωση στη φυσική οικογένεια σε περίπτωση θανάτου του προσλαμβανόμενου (ό.π., σ. 73-75). Εξάλλου, στη μη μισθωτή εργασία τα κορίτσια βρίσκονται σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με τα αγόρια, αφού τα πρώτα αναγκάζονται να διεκδι-

9. Βλ. ΓΑΚ-Αρχεία ν. Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, συμβολαιογράφος Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47ν, 1712.

10. Βλ. ΓΑΚ-Αρχεία ν. Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, συμβολαιογράφος Eug. Eggi, πρωτ. 1, φ. 89ν, 1729.

11. Βλ. ΓΑΚ-Αρχεία ν. Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, συμβολαιογράφος Zorzi Barbarigo, πρωτ. 10, φ. 48, 1733: «να είναι υποτασσύμενη προς αυτόν και την αρχόντισσάν του δουλεύοντας...». Όταν πρόκειται βέβαια για συμβόλαια με τα οποία προσλαμβάνονται αγόρια ως ψυχογιοί, αντί αυτής της ορολογίας, απαντώνται όροι δηλωτικοί του σεβασμού και της εκτίμησης με βάση τους οποίους οικοδομείται η σχέση ψυχογιού-ψυχογονιού, όπως «να τους στιμάει, ρεσπετάει, τιμάει».

12. Εξάλλου, ανήθικη διαγωγή και έγκλημα δεν διαχωρίζονται από τα δικαστήρια της Ευρώπης κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο (βλ. Η. Kamen, 2002, σ. 315).

13. Βλ. ΓΑΚ-Αρχεία ν. Λευκάδας, Νοταριακό Αρχείο, συμβολαιογράφος Zorzi Barbarigo, πρωτ. 3, φ. 47ν, 1712.

κήσουν μέσω των συζύγων τους την οφειλόμενη αμοιβή-προίκα,¹⁴ ενώ για τα δεύτερα η σύμβαση τελεί ρόλο διαθήκης (Ε. Αργυρού, 2006, σ. 294-295).

Προικοδοτήσεις ψυχοθυγατέρων και δουλευτριών «διά μισθόν της δουλεύσεώς τους» στην Αθήνα του 18ου-19ου αιώνα

Σε αντίστοιχες διαπιστώσεις για την υπηρετική εργασία των γυναικών οδηγεί και η ανάλυση του υλικού που προέρχεται από την Αθήνα. Εδώ τα νοταριακά έγγραφα είναι προικοσύμφωνα. Αναλυτικότερα, πρόκειται για τη μελέτη 523 προικοσυμφώνων της περιόδου 1788-1834.¹⁵ Από αυτά τα 42 (8,6%) αναφέρονται σε προι-

14. Για την εργοδοτική αυθαιρεσία σχετικά με την καταβολή της γυναικείας αμοιβής, βλ. Ε. Αργυρού, 2006-2007, σ. 75-83.

15. Τα προαναφερόμενα έγγραφα προικοσυμφώνων προέρχονται καταρχήν από ανέκδοτους κώδικες που υπάρχουν στα Γενικά Αρχεία του Κράτους: α) αρ. χρφ. 11: κώδικας από 125 φύλλα, που περιέχει νοταριακές πράξεις, προικοδοτήσεις και μερικές διαθήκες του νοταρίου Αθηνών Αντωνίου Καρώρη, των ετών 1788-1823, β) αρ. χρφ. 12: κώδικας από 62 φύλλα, που περιέχει νοταριακές πράξεις, προικοδοτήσεις και ένα πωλητήριο (φ. 60), των νοταρίων Αθηνών Λάμπρου Νέρη, Ανδρέου Νέρη και Νικολή Νέρη, των ετών 1815-1823, γ) αρ. χρφ. 14: κώδικας από 21 φύλλα, που περιέχει νοταριακές πράξεις και προικοδοτήσεις του νοταρίου Αθηνών Γεωργίου Πούλου, των ετών 1826-1834. Επίσης, περιλαμβάνονται στον δημοσιευμένο από τον Γ.Α. Πετρόπουλο (Αθήνα 1957) κώδικα του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου (αρ. χρφ. 1), που περιέχει, μεταξύ άλλων, έγγραφα 227 προικοδοτήσεων.

Μια πρώτη μελέτη και ανάλυση των προαναφερόμενων γαμήλιων συμβολαίων έγινε από εμένα την ίδια στο πλαίσιο της διατριβής μου (Κ. Μπάδα, 1983, σ. 35-41), με θέμα την ανάδειξη της ενδυματολογίας των Αθηναίων γυναικών κατά την περίοδο 1688-1834 και την αναζήτηση των επίμονων ενδυματολογικών «σημείων» της κοινωνικής ταυτότητας των χρηστών τους (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, εθνότητα), ιδιαίτερα της σημειοδότησης της κοινωνικής ιεραρχίας της περιόδου. Η εξαντλητική μελέτη της καταγραφής των προικιών με τη λεπτομερή καταγραφή του ατομικού κυρίως ρουχισμού της γυναίκας και του οικιακού, σε συσχέτισμό με τη διερεύνηση των ονομάτων, των κοινωνικών τίτλων των προικοδοτούμενων και των προικοδοτών και την αξιοποίηση και άλλων ιστορικών πη-

κοδοτήσεις *ψυχοθυγατέρων* και τα 3 σε προικοδοτήσεις *δουλευτριών*. Στα έγγραφα γίνεται φανερό ότι η προίκα αυτών των γυναικών (συνήθως ατομικός και οικιακός ρουχισμός, λίγα ζώα, ένα ήμισό σπίτι και κάποτε λίγα μετρητά) συνιστά την αμοιβή για παρεχόμενες υπηρεσίες («διά μισθόν της δουλεύσεώς της») και όχι για γονική δωρεά προς ένα υιοθετημένο παιδί που έχει ίδια δικαιώματα με το φυσικό παιδί. Επίσης, αναφέρεται ότι η προίκα για τις ψυχοκόρες/ψυχοθυγατέρες δίνεται από τον προικοδότη ψυχογονιό «για την ψυχή (του) και τη σωτηρία της». Τα περισσότερα κορίτσια εμφανίζονται να έχουν γίνει ψυχοκόρες/ψυχοθυγατέρες από πολύ μικρή ηλικία και να υπηρετούν το σπίτι που της προικοδοτεί συχνά πάνω από είκοσι χρόνια. Οι μισές μάλιστα από αυτές παίρνουν προίκα ένα σπίτι ολόκληρο ή μισό και σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως σημειώνεται ότι θα μείνουν μαζί με τους «θετούς γονείς» ή τους προικοδότες και θα τους φροντίζουν έως το θάνατό τους. Σε αυτή την περίπτωση, οι ψυχογονείς είναι συνήθως άκληροι, ανήκουν στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα και επιλέγουν να «αποκτήσουν» μια ψυχοθυγατέρα, συνήθως από φτωχή επίσης οικογένεια, προκειμένου να τους φροντίζει ως το θάνατό τους με

γών, ανέδειξε τότε τρεις διαφορετικούς ενδυματολογικούς τύπους (Α, Α1, Β), οι οποίοι αποτύπωναν με σαφήνεια την κοινωνική διάρθρωση μιας κοινότητας που είχε διττή οικονομική υπόσταση (αγροτική-εμπορευματική).

Στο πλαίσιο μιας μεταγενέστερης έρευνας με στόχο τη μελέτη του σχηματισμού της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας, προωθήθηκε μια ανθρωπολογική ανάλυση των προικίων εγγράφων, η οποία συνέβαλε στη διερεύνηση της κοινωνικής δομής της Αθήνας, της μικρής οθωμανικής πόλης και στη μελέτη των διαφορετικών γαμήλιων στρατηγικών και των διαφορετικών προτύπων μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων που ακολουθούσαν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες. Οι «άρχοντες», για παράδειγμα, συνήθιζαν την ενδογαμία για να διατηρήσουν τα προνόμιά τους, αναγνωρίζονταν περισσότερο ως «οίκοι» παρά ως «οικογένειες», προτιμούσαν τα πρωτοτόκια ή την κληροδότηση σε περιορισμένο αριθμό μελών, προωθούσαν την πατροτοπική εγκατάσταση και διαμόρφωναν περισσότερο ένα σχήμα διευρυμένης οικογενειακής σύνθεσης που συμπεριλάμβανε και μέλη από υιοθεσία, κυρίως αγόρια και κορίτσια φτωχής αγροτικής καταγωγής (P. Sant Cassia – C. Bada, 2006, σ. 145-155).

αμοιβή την προικοδότησή της (P. Sant Cassia – C. Bada, 2006, σ. 148-159). Τα τρία προικοσύμφωνα που προσδιορίζουν προικοδοσίες *δουλευτριών* δεν διαφοροποιούνται ως προς το περιεχόμενο των προικίων από τα προικοσύμφωνα που αφορούν *ψυχοκόρες/ψυχοθυγατέρες*,¹⁶ αν και θα αναμενόταν οι τελευταίες, ως μέλη που συνδέονται με την οικογένεια μέσα από σχέση πνευματικής συγγένειας, να «αμείβονται» περισσότερο, πραγματικά και συμβολικά. Ειδικότερα, η πλασματική πνευματική συγγένεια που ένωνε μέλη διαφορετικής κοινωνικής «τάξης»¹⁷ δεν φαίνεται να έπαιζε κανένα ρόλο στο οικονομικό επίπεδο αφού δεν διαφοροποιούσε το περιεχόμενο και την οικονομική αξία των προικίων αυτών, δηλαδή των αγαθών τα οποία συνιστούσαν την αμοιβή για τη *δούλευση* που παρείχαν είτε ως ψυχοκόρες είτε ως δουλεύτρες. Επομένως, η πνευματική συγγένεια που υπονοείται με τους όρους «ψυχοκόρη»/«ψυχοθυγατέρα», «ψυχογονιός» κτλ. λειτουργεί περισσότερο ως πρακτική των ισχυρών και ηγετικών στρωμάτων κατοχύρωσης της κοινωνικής θέσης των οικογενειών τους, ενδυνάμωσης επίσης των εσωτερικών δυνάμεων του «οίκου» τους, με την ανατροφή ή την υιοθέτηση παιδιών (αγοριών και κοριτσιών) από φτωχά αγροτικά στρώματα, που θα παρείχαν οικιακή κυρίως υπηρετική εργασία.

Στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές δομές του 19ου αιώνα, οι προαναφερόμενες πρακτικές διεύρυνσης και ενίσχυσης του οίκου των ηγετικών στρωμάτων υποχωρούν, μαζί με τις κοινωνικές δυνάμεις που τις ανέπτυξαν, και αντικαθίστανται από πρακτικές, θεσμούς και νοοτροπίες που συμβαδίζουν με την αστική κοινωνία και το πρότυπο της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής που τα ανερχόμενα αστικά στρώματα πρεσβεύουν (P. Sant Cassia – C. Bada, 2006, σ. 145-164). Στο πλαίσιο αυτό, οι προτιμήσεις για πρόσληψη υπηρετικού προσωπικού στρέφονται αποκλειστικά στο

16. Βλ. M.E. Handman, Αθήνα 1993.

17. Επισημαίνεται ότι στα μισά περίπου προικοσύμφωνα των ψυχοθυγατέρων και των δύο δουλευτριών οι προικοδότες-εργοδότες, «ψυχογονείς» ή όχι, είναι μέλη των ηγετικών και ισχυρών οικογενειών.

γυναικείο φύλο. Πρόκειται γενικότερα για επιλογές οι οποίες συμβαδίζουν με τη θέση που επιφύλασσε η αστική κοινωνία του 19ου αιώνα για το γυναικείο φύλο, καθώς το απέκλειε από τη δημόσια σφαίρα και περιθωριοποιούσε την εργασία και τη δράση του. Άλλωστε, ο αποκλεισμός του από τη δημόσια σφαίρα γινόταν περισσότερο αισθητός με την άεργη και καταναλωτική μόνο παρουσία του γυναικείου πληθυσμού των αστικών στρωμάτων, με την εργασία επομένως των άλλων γυναικών για λογαριασμό τους.

Στις νέες πραγματικότητες και τάσεις, ο αγροτικός κόσμος που υφίσταται τις πιέσεις και τις αποδιαιρθρωτικές τάσεις των διαδικασιών ένταξής του στην ευρύτερη εθνική-αστική κοινωνία ωθεί τις κοινωνικές δυνάμεις του στην έξοδο από αυτόν και στην αναζήτηση νέων όρων επιβίωσης.¹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, η μετανάστευση των αγοριών αλλά και των κοριτσιών για οικιακή υπηρετική εργασία ή, γενικότερα, για αναζήτηση καλύτερων όρων ζωής εξελίσσεται σε μια κοινή πρακτική για μερικές τουλάχιστον περιοχές. Ένα σύνολο πηγών (όπως περιηγητικά κείμενα, απογραφές εργατικού δυναμικού, συμβάσεις κτλ.) μαρτυρά την πραγματικά αθρόα μετανάστευση¹⁹ κοριτσιών, ιδιαίτερα από τον νησιωτικό χώρο, και την απασχόλησή τους ως οικιακό υπηρετικό προσωπικό.²⁰ Ένα οργανωμένο σχεδόν δίκτυο μεσιτείας προωθεί νεαρά κορίτσια προς αυτήν τη σχέση μισθωτής πλέον εργασίας και, ανεπίσημα, ένα άλλο προς την πορνεία. Θαυμάσια εδώ ο Μιχαήλ Μητσάκης στο έργο του *Η κυρά Κώσταινα* εντοπίζει τις δοσοληψίες σε βάρος του νεανι-

18. Βλ. Π. Πιζάνιας, 1999.

19. Η νέα ιστοριογραφική έρευνα έχει δείξει πλέον ότι η μετανάστευση δεν ήταν μια εμπειρία που αφορούσε το ανδρικό μόνο φύλο αλλά και το γυναικείο. Βλ. ενδεικτικά D. Gabaccia, 1989· Λ. Βεντούρα, 1993, σ. 230-241. Η κοινωνιολογική, και ανθρωπολογική, έρευνα όχι μόνο αναδεικνύει τον έμφυλο χαρακτήρα της μετανάστευσης, αλλά και την αυξανόμενη τάση θηλυκοποίησης της μετανάστευσης και της άτυπης εργασίας στον σύγχρονο κόσμο. Βλ. ενδεικτικά, Ι. Ψημμένος, 2001, σ. 102-103· N.L. Creen, 2004· F. Anthias κ.ά., 2000· A. Phizacklea, 1998· C. Brettel, 2003, σ. 185-196.

20. Βλ. ενδεικτικά τα μεγάλα ποσοστά υπηρετριών που καταγράφονται στις απογραφές των ετών 1861, 1870 και 1879.

κού γυναικείου πληθυσμού του αγροτικού χώρου που πλημμυρίζει τη νεοσύστατη πρωτεύουσα.

Βιωμένη εμπειρία και μνήμη της υποτιμημένης υπηρετικής εργασίας: Το αίσθημα της απόρριψης από την οικογένεια

Η ιστορία του *οικόσιτου προσωπικού κατά το νόμο, της υπηρέτριας κατά την κοινή αντίληψη, της γυναίκας, της υπηρεσίας, κάποτε της δούλας ή του δουλικού* δεν θα αλλάξει μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 20ού αιώνα, όπως δεν θα αλλάξουν επίσης τα στερεότυπα και οι αναπαραστάσεις γι' αυτήν. Η έλλειψη του λόγου και της καταγραμμένης βιωμένης εμπειρίας των ίδιων των γυναικών σχετικά με την απομάκρυνσή τους από την πατρική οικογένεια, με την καθημερινή τους ζωή, με τις αμοιβές τους, με τα αισθήματά τους, με τη βίωση επίσης της κοινωνικής ανισότητας στη βάση του φύλου και της τάξης, περιορίζει τη δυνατότητα να έχουμε μια από τα μέσα εικόνα για την υπηρετική γυναικεία εργασία στον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Η σιωπή των ίδιων των γυναικών, αλλά και της έρευνας γι' αυτήν τη μορφή εργασίας, εμφανίζεται σχεδόν καθολική, με εξαίρεση τη μελέτη της Π. Χαντζαρούλα (2012), που επικεντρώνεται στην ιστορία της οικιακής εργασίας κατά την περίοδο 1920-1940, αναδεικνύοντας κυρίως το λόγο και την ερμηνεία των ίδιων των οικιακών υπηρετριών και προσεγγίζοντάς τις ως ιστορικά υποκείμενα. Με εξαίρεση επίσης μια σύντομη γραπτή μαρτυρία σε ένα κείμενο το οποίο έγραψε μια γυναίκα που βίωσε από παιδί ακόμα την εμπειρία της υπηρετικής εργασίας. Ο τρόπος απόδοσης και έκφρασης της εμπειρίας της ως υπηρέτριας –κοφτός και συνοπτικός– δηλώνει ότι η εμπειρία της οικιακής εργασίας έχει τραυματίσει τη μνήμη της:

Ήμουν κοπελίτσα δώδεκα χρονών, όταν η μάνα μου με πρόσταξε: «Θα πας στην Αθήνα», μου είπε και με προσταγή και με χάδι. «Θα πας στην Αθήνα!» Και μου το τόνισε. «Στην Αθήνα;»

αρώτησα. «Και πού θα πάω, μάνα;» «Ναι, στην Αθήνα...» Δε ρώτησα άλλο τίποτα, γιατί η μάνα μας πρόσταζε και δε δεχότανε συζητήσεις. Με κανόνισε δίχως αρνήσεις και νάζια. Λοιπόν θάφευγα δίχως παράπονο. Τα παιδιά σαν εμάς δεν έχουν δική τους θέληση, μαθαίνουν να υπακούουν και να δουλεύουν... Είχα και μια κυρία ανευχαρίστητη και δύσκολη... Να τα πω όλα όσα έπαθα και δοκίμασα ξενιτεμένο παιδί; Αισθανόμουνα τη μοναξιά μου, τους κόπους μου να νταντεύω παιδιά, θηρία, κι όλη μέρα να δουλεύω και να σιγοτραγουδώ σα μοιρολόγια, της φυλής μας τραγούδια... Δε θέλω να ξαναφέρνω στη θύμησή μου όσα είδα και τράβηξα...²¹

Από την πλευρά βέβαια των Άλλων, και ειδικότερα από την πλευρά της εργοδοτικής, μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης, η εικόνα η οποία δημιουργείται για τα κορίτσια/γυναίκες που παρέχουν υπηρετική εργασία παραπέμπει σε ένα εξαρτημένο αμόρφωτο, άξεστο και επιρρεπές στην έκκληση ηθών προσωπικό. Έμισθο, αλλά κακοπληρωμένο, οικιακό προσωπικό με το οποίο ωστόσο έπρεπε να συνυπάρξει για την εξυπηρέτησή της. Η ανάγκη διατήρησης της κοινωνικής διάκρισης και της εδραίωσης της κοινωνικής απόστασης διαμόρφωσε ξεχωριστά ενδυματολογικά στοιχεία, επέβαλε απομονωμένη κατοίκηση στο υπόγειο ή στη σοφίτα του σπιτιού, ιδιαίτερη γλώσσα και ιδιαίτερο τρόπο επικοινωνίας. Η γενικότερη υποτίμηση των εργαζόμενων ως υπηρετριών συνδέεται πρόσθετα και με τις προσλήψεις και αναπαραστάσεις του τόπου εκκίνησής τους. Η ελληνική ύπαιθρος, το χωριό, νοείται από τη μεσοαστική τάξη ως απαξιωμένος και αποπολιτισμένος τόπος.

Από την πλευρά επίσης της αστικής διανόησης αναδεικνύεται η ίδια περίπου εικόνα, αλλά και εκφέρεται η άποψη ότι με τη θεσμοθέτηση κοινωνικών θεσμών εκπαίδευσης,²² κοινωνικής πρό-

21. Μ. Δεμίρη (1966), *Το χωριό μας το Κεφαλόβρυσο*, αυτοέκδ., Αθήνα.

22. Ε. Φουρναράκη, 1987, σ. 59, 383.

νοιας,²³ θρησκευτικής αγωγής, όπως και με την εκδήλωση αγάπης και φιλανθρωπίας, θα μπορούσε να βελτιωθεί το κοινωνικό επίπεδο αυτής της εργασιακής ομάδας. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, ειδικότερα της ηθογραφίας, εισέρχονται κάπως περισσότερο στον κόσμο των κοινωνικών υποκειμένων, στις εικόνες του εαυτού και στις προσδοκίες τους και σκιαγραφούν πτυχές της εκμετάλλευσης, της κοινωνικής περιθωριοποίησης και της θυματοποίησης. Ταυτόχρονα όμως, ο πολλά υποσχόμενος κόσμος της αστικής κοινωνίας καλλιεργεί, με διάφορες αναπαραστάσεις, την προσδοκία της βελτίωσης της θέσης τους, κυρίως μέσω ενός γάμου ο οποίος θα προέκυπτε εάν εκδηλώνονταν αισθήματα αγάπης και έρωτα από την πλευρά του ανδρικού φύλου.²⁴

Για τη νεότερη περίοδο (1940-1950 κ.ε.), η ανίχνευση της ιστορίας και της μνήμης της υπηρετικής εργασίας επιχειρείται να αναδειχθεί μέσα από το λόγο των ίδιων των γυναικών και των εργοδοτών τους ως ένα βαθμό. Μελετήσαμε και καταγράψαμε 10 ιστορίες ζωής,²⁵ οι 7 εκ των οποίων είναι ιστορίες γυναικών που εργάστη-

23. Για μια μελέτη και μαρτυρία της σκληρής παιδικής εργασίας, ειδικότερα της εργασίας του υπηρέτη ή της υπηρέτριας, βλ. Γ.Δ. Ληξουριώτη, 1986. Γενικότερα, για την κοινωνική πραγματικότητα της παιδικής ηλικίας τον 19ο αιώνα και τις προσπάθειες νομοθετικής ρύθμισης και βελτίωσής της, βλ. Κ. Σοφιανός, 1988.

24. Βλ. ενδεικτικά το λογοτεχνικό έργο του Δ. Βικέλα *Λουκής Λάρας*, στο οποίο σκιαγραφείται ένας χιώτης έμπορος που πλούτισε στο πλαίσιο της εμπορευματικής οικονομίας του 19ου αιώνα, ερωτεύτηκε και παντρεύτηκε την ορφανή ψυχοκόρη του.

25. Επισημαίνεται ότι, αν και οι ιστορίες ζωής και οι προφορικές μαρτυρίες καταθέτουν σαφώς την ατομική εμπειρία και μνήμη, ωστόσο μια ατομική εμπειρία και μνήμη είναι κατά βάση συλλογική, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της μνήμης (βλ. κυρίως Μ. Halbwachs, 1992). Ουσιαστικά ανακαλούν και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους, πάντα ως μέλη μιας ομάδας ή ως φορείς μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. Προσεγγίζοντας λοιπόν την ατομική μνήμη, φτάνουμε στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί. Ας σημειωθεί επίσης ότι η μνήμη, υπό τη μορφή παραντικής δράσης, γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία της σχέσης παρελθόντος και παρόντος. Οι παραγόμενες αναπαραστάσεις του παρελθόντος συνιστούν, από αυτή

καν ως υπηρέτριες και οι 3 είναι ιστορίες εργοδοτριών. Οι δύο ομάδες προσλαμβάνουν την υπηρετική οικιακή εργασία ως υποτιμημένη και απαξιωμένη, αλλά την ορίζουν, και κυρίως τη βιώνουν, με διαφορετική σημασία και διαφορετικό περιεχόμενο. Η εργοδοτική οικογένεια μπορεί να εκδηλώνει αισθήματα μεγαλοψυχίας και προστασίας, όπως και στο παρελθόν, να κατοχυρώνει επίσης μέσω της εργασίας των άλλων γυναικών το κοινωνικό γόητρο της οικογένειας, κυρίως της οικοδέσποινας, αλλά και να αντιμετωπίζει την εργαζόμενη οικιακή υπηρέτρια ως αμόρφωτο, άξεστο και επιρρεπές στην έκκληση ηθών, έμμισθο προσωπικό. Οι γυναίκες που εργάστηκαν ως οικιακές υπηρέτριες εξωτερικεύουν, στις ιστορίες ζωής τους, ένα αίσθημα κατωτερότητας, ντροπής και εσωτερικευμένης γύμνιας, που πηγάζει περισσότερο μέσω του αισθήματος απόρριψης από την οικογένεια. Αναλυτικότερα, στις βιοαφηγήσεις τους, ο λόγος και η μνήμη τους αφήνουν να εννοηθεί ότι δεν κατανόησαν ποτέ την επιλογή της οικογένειάς τους να φύγουν από το σπίτι τους. Άλλωστε, από την ανάλυση του υλικού προκύπτει ότι δεν ήταν πάντα οικονομικοί οι λόγοι που ωθούσαν στην απόφαση εξόδου τους και απασχόλησής τους ως υπηρετριών. Μπορεί να ήταν ηθικοί (όπως λόγοι τιμής) ή κοινωνικοί (δεύτερος γάμος του γονέα):

Δεν είχα πού να πάω. Ο πατέρας μου, αφού χάσαμε τη μάνα, πέρασαν δυό χρόνια... ματαπαντρεύτηκε... 'Ημασταν τρία ορφανά... Δε μας πρόσεχε η μητριά... όλο γκρίνια. Εγώ ήμουν και λίγο ευαίσθητη... 'Ηρθε μια θειά μου, αδελφή της μάνας μου που ζούσε στην Αθήνα. Με πήρε για λίγο κοντά της... κι ύστερα ο πατέρας τής είπε αν μπορεί να με βάλει κάπου σ' ένα σπίτι... Θα 'ταν καλύτερα για μένα είπε... 'Ετσι έγινε... (Κ. Μπάδα, 2008, σ. 95-114)

Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτές οι γυναίκες παράγουν το στερεότυπο του παιδιού-κοριτσιού θύματος της πατρικής πρωτί-

την άποψη, μια μορφή κοινωνικής δράσης διά της οποίας συγκροτούνται ή υποστηρίζονται οι διάφορες μορφές της ταυτότητας του παρόντος.

στως οικογένειας. Όσο κι αν κατανοούν τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν στην απόφαση απομάκρυνσης από την οικογενειακή εστία τού κατά τα άλλα αδύνατου μέρους για ξενοδολαιά τέτοιου τύπου, ωστόσο αισθάνονται απόρριψη και αποξένωση. Μπορεί να έφευγαν και μόνες τους, με δική τους απόφαση, πηγαίνοντας κοντά σε ένα συγγενή, όμως τις περισσότερες φορές η απόφαση της κινητικότητας ανήκε στον άντρα-πατέρα ή αδελφό. Αυτή η αποφασισμένη από άνδρες έξοδος των ίδιων, που μπορεί να συνοδεύεται από την υποχρέωση για εισροή των εσόδων τους στην πατρική οικογένεια, γεννά αντιδράσεις και αμφισβητήσεις για το ανδροκρατικό οικογενειακό κέλυφος και οδηγεί συχνά τις ίδιες σε αμφισβήτηση των παραδομένων πατριαρχικών δομών. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις γεννά αισθήματα αποξένωσης και απόρριψης, θυματοποίησης όχι τόσο εξαιτίας μιας ζωής καταπιεσμένης και σκληρής, αλλά εξαιτίας της απόρριψης της οικογένειας.²⁶ Στην περίπτωση της εσωτερικής οικιακής βοήθου που προσλαμβάνεται σε μικρή ηλικία, διαδικασία η οποία προσομοιάζει με υιοθεσία ενός παιδιού επιφορτισμένου όμως με εργασιακές υποχρεώσεις, εκτός από την έννοια της θυματοποίησης συμπεριλαμβάνει τις έννοιες της απόρριψης και της προσαρμογής. Ο πρόωρος «απογαλακτισμός», η πρόωρη απώλεια της παιδικότητας, δημιουργεί αισθήματα απόρριψης από τη φυσική οικογένεια αλλά και ενοχές στα υπόλοιπα μέλη της. Σταδιακά, η έννοια της ντροπής προσδιορίζει όλους. Στη μνήμη των γυναικών, το αίσθημα της ντροπής εμφανίζεται καθοριστικό για τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους ως θυμάτων, ως γυναικών που έχουν γενικότερα στερηθεί την αγάπη, τις ευκαιρίες και τις προοπτικές. Οι περισσότερες, που είναι σήμερα πάνω από 70 ετών, έχουν πετύχει αξιοθαύμαστα πράγματα στη

26. Οι ερευνητές που μελετούν την προφορική ιστορία και μαρτυρία, χωρίς να το θέλουν, μπορεί να βρεθούν πολύ κοντά στη θέση και την προβληματική του κοινωνικού ψυχολόγου και ψυχαναλυτή (Α. Βιδάλη, 1998, σ. 113). Σε αυτό τους οδηγεί η ανάγκη κατανόησης της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης του Άλλου, του αφηγητή.

ζωή τους. Δύο έναν καλό γάμο, άλλες τρεις μια καλή οικογένεια, που βασίστηκε στον αγώνα το δικό τους. Στο σώμα τους όμως, στη μνήμη τους, στο λόγο τους έχουν εγγραφεί η σιωπή, η βιωμένη εμπειρία της αποξενωμένης και η μειωμένη αυτοεκτίμηση. Εκτός των άλλων, θεωρούν ότι αυτή η εργασία δεν παράγει έργο πολιτισμικά και κοινωνικά αξιολογήσιμο και δεν παρέχει πολιτισμική αξιολόγηση των κοινωνικών προσώπων, όπως συμβαίνει με άλλες χειροτεχνικές εργασίες, της κεντήστρας, της υφάντριας ή της μοδίστρας, που μπορεί οι ίδιες οι εργαζόμενες να χαρακτηριστούν τεχνίτριες και το χειροτεχνικό έργο τους να θεωρηθεί έργο «τέχνης» (Κ. Μπάδα, 2009, σ. 135-154). Αυτή η θέση δημιουργεί μια αίσθηση πολιτισμικής υστέρησης, που ενισχύεται από το γεγονός ότι ως κάτοχοι του πολιτισμικού κεφαλαίου αναγνωρίζονται οι εργοδότες τους. Παράλληλα, η αξιολόγηση αυτής της μορφής γυναικείας εργασίας ως χαμηλού κύρους και άτυπης συνδέεται, εκτός των άλλων, με την ιδεολογία της οικιακότητας και του ιδιωτικού (Ε. Παπαταξιάρχης – Π. Τοπάλη – Α. Αθανασοπούλου, 2009, σ. 8-13), εξαιτίας της χαμηλής αμοιβής, των άσχημων εργασιακών συνθηκών και της έλλειψης, όπως προαναφέρθηκε, κάθε προοπτικής για βελτίωση ή συσσώρευση κάποιας γνώσης, τεχνικής, εξειδικευμένης ή ακόμη και πολιτισμικής.

Από τις Ελληνίδες «υπηρέτριες» στις μετανάστριες οικιακές βοηθούς

Από τη δεκαετία του 1980 τις Ελληνίδες οικιακές βοηθούς έχουν σε σημαντικό βαθμό αντικαταστήσει οι ξένες μετανάστριες. Η τάση θηλυκοποίησης της σύγχρονης μετανάστευσης εμφανίζεται έντονα και στην Ελλάδα, όπως και αυτή της απασχόλησης σε άτυπες μορφές εργασίας (Α. Phizacklea, 1998· G. Campani, 2000, σ. 145-170· Ι. Ψημμένος, 2001, σ. 102-104). Η Ελλάδα αποτελεί, όπως επισημαίνει και ο Ι. Ψημμένος, απλώς τμήμα της παγκόσμιας οργάνωσης που έχει διαμορφώσει το εργασιακό πλαίσιο των άτυπων

μορφών εργασίας, τις κατηγοριοποιήσεις, τα δίκτυα διακίνησης και, κυρίως, την υστέρηση των ανθρώπων από τα δικαιώματά τους. Και είναι πραγματικά αποκαλυπτικό να διαπιστώνουμε πόσο το *κοινωνικό φύλο* παίζει, στη βάση όλων των παραδοσιακών γυναικείων στερεοτύπων, ρόλων, ανισοτήτων και δραστηριοτήτων, τον πλέον καθοριστικό ρόλο για την ένταξη των ατόμων, των οικογενειακών και των ευρύτερων κοινωνικών συνόλων τόσο στη διεθνή πλέον αγορά εργασίας όσο και στην οικονομία. Επισημαίνεται ότι το τεράστιο κύμα της διεθνούς μετανάστευσης στον σύγχρονο κόσμο οδήγησε στην ανάπτυξη διαφόρων ερευνητικών προσεγγίσεων του φαινομένου. Μεταξύ αυτών και στη θεώρηση που υποστηρίζει ότι οι μετανάστες έχουν γένος, εθνικότητα, ταξική προέλευση και επομένως βιώνουν και αντιλαμβάνονται διαφορετικά τόσο την αναχώρησή τους από τον τόπο προέλευσης όσο και τη ζωή τους στον τόπο υποδοχής. Ως εκ τούτου, μπορεί να αναπτύσσουν διαφορετικές λογικές προσαρμογής και ένταξης, διαχείρισης, αν θέλετε, της ανισότητας και της εξάρτησής τους. Έτσι, γίνεται κατανοητή η τάση, για παράδειγμα, της τμηματοποίησης της αγοράς εργασίας ή η ανάπτυξη διαφορετικών εργασιακών χαρακτηριστικών, που εξαρτώνται από την εθνικότητα, την κουλτούρα των γυναικών μεταναστριών, τις διαδικασίες ενσωμάτωσης κτλ. Η εθνικότητα, για παράδειγμα, διαμορφώνει διαφορετικές διαδικασίες εργασίας και ένταξης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Φιλιππινέζες, οι οποίες εφαρμόζουν το μοντέλο εθνοτικής εργασιακής εξειδίκευσης και εργάζονται ως οικιακές βοηθοί, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (Τ. Τοπάλη, 2008· Ι. Ψημμένος – Χρ. Σκαμνάκης, 2008, σ. 400), ενώ οι γυναίκες από τη Νοτιανατολική Ευρώπη απασχολούνται στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών (φροντίδα ηλικιωμένων, φύλαξη παιδιών) παρέχοντας εργασία σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η ανθρωπολογική προσέγγιση και η κατανόηση της μετανάστευσης και του κόσμου της εργασίας των σύγχρονων οικιακών βοηθών προϋποθέτουν την αντιμετώπισή τους ως ιστορικά και κοινωνικά υποκείμενα που παίζουν ενεργό ρόλο τόσο στην

κοινωνία εκκίνησης (όπως στη λήψη των αποφάσεων και στην οργάνωση της κινητικότητάς τους) όσο και στη διαδικασία της ένταξης στη χώρα υποδοχής (Ε. Παπαταξιάρχης – Π. Τοπάλη – Α. Αθανασοπούλου, 2009). Η ανάδειξή τους ως κοινωνικών και δρώντων υποκειμένων δεν αντικαθιστά βέβαια προσεγγίσεις σύμφωνα με τις οποίες οι μετανάστριες συνδέονται με τις άτυπες μορφές εργασίας, την εκμετάλλευση, την έλλειψη θεσμών για την εξασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την άρση της κοινωνικής ανισότητας στη βάση του φύλου και γενικότερα του κοινωνικού αποκλεισμού του ξένου. Τις καθιστά όμως αναγνωρίσιμα υποκείμενα, με διαφοροποιημένες συμπεριφορές και αντιδράσεις, γιατί είναι φορείς του βιωμένου πολιτισμού τους. Η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους αυτά τα υποκείμενα συγκροτούν την ταυτότητά τους, συγκροτούν σχέσεις, συγκρούσεις, πεδία εξουσίας και διαμορφώνουν ξεχωριστές λογικές, στρατηγικές προσαρμογής και ένταξης στον σύγχρονο κόσμο της οικονομίας της αγοράς, συνιστά σήμερα σημαντικό πεδίο της έρευνας, καθώς αυτή έχει δείξει ότι η οικονομία δεν αποτελεί πάντα τον ρυθμιστικό παράγοντα των κοινωνικών σχέσεων (S. Narotzky, 2007). Η διαχείριση των αλλαγών και των κρίσεων μπορεί να ανήκει εξίσου στην οικογένεια, στις κοινωνικές ομάδες ή στις μικροκοινωνίες, που, ακουμπώντας πάνω σε ένα οικείο πολιτισμικό υπόβαθρο, σε μια βιωμένη εμπειρία και μνήμη, διαμορφώνουν τους δικούς τους όρους, τα δικά τους μέσα και τις δικές τους στρατηγικές επιβίωσης και ένταξης (Κ. Μπάδα, 2004· Μ. Σπυριδάκης, 2010).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι, πρώτον, το στερεότυπο της γυναίκειας ακινησίας ή της ταύτισης της μετανάστευσης με τον άνδρα αναιρείται, αφού οι γυναίκες εμφανίζονται, τουλάχιστον στον 19ο αιώνα, να συμμετέχουν ενεργά στη μεταναστευτική κινητικότητα. Δεύτερον, στις παραδοσιακές κοινωνίες η υπηρετική οικιακή ερ-

γασία συνδεόταν σε σημαντικό βαθμό με την οικογένεια και την παιδική ηλικία και με τη θέση που της επιφύλασσαν οι κοινωνικές ιεραρχήσεις και ανισότητες στη βάση της κοινωνικής τάξης, του φύλου και της ηλικίας. Τρίτον, παρ' όλο που κάποιες πρακτικές ένταξης των παιδιών –σταδιακά, μόνο των κοριτσιών– σε εργασίες υπηρετικού χαρακτήρα είχαν και μια πολιτισμική πλαισίωση, εντούτοις δεν φαίνεται να δημιουργούσαν ένα διαφορετικό καθεστώς εργασίας και αντιμετώπισης, ούτε απάλυναν το βίωμα και την πρόσληψη της υπηρετικής εργασίας ως υποτιμημένης και απαξιωτικής εργασίας, ως εργασίας που γεννούσε αισθήματα θυματοποίησης, ντροπής και απόρριψης. Τέταρτον, η επιταχυνόμενη σήμερα οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση όλο και περισσότερων κοινωνικών ομάδων και οι συνεπαγόμενες δραματικές μεταβολές των σχετικών με τα εργασιακά ζητήματα επιβάλλουν την ανάδειξη μιας κοινωνικής πολιτικής. Στη συνειδητοποίηση των νέων δεδομένων, ώστε να καταστεί εφικτή και η απόκτηση εφοδίων για την αντιμετώπισή τους, μπορεί να συμβάλει η εκπαίδευση. Ιδιαίτερα στο γυμνάσιο, στο πλαίσιο του μαθήματος της Τοπικής Ιστορίας, θα μπορούσαν να εκπονηθούν προγράμματα με θέμα τις κοινωνικές ανισότητες προκειμένου να κατανοήσουν οι μαθητές την ιστορικότητα του φαινομένου, τις μορφές που πήρε σε διάφορες εποχές, τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίστηκε, τα στρώματα που έπληξε, την έμφυλη ή όχι διάστασή του, τα πολιτισμικά συμφραζόμενα, τη μη αντιμετώπιση, τέλος, των οικιακών βοηθών ως ομοιογενούς κατηγορίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αριές, Φ. (1990), *Αιώνες της παιδικής ηλικίας*, μτφρ. Γ. Αναστοπούλου, πρόλ. Σ. Ράση, Γλάρος, Αθήνα.
- Αργυρού, Έ. (2004), «Η γυναίκα ως εργατικό δυναμικό: Η περίπτωση της κοπέλας, της ψυχοθυγατέρας και της ρογιασμένης στη Λευκάδα τον 18ο αιώνα», *Επετηρίς*, τόμ. Θ', Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα, σ. 69-92.
- (2006), «Μηχανισμοί ενίσχυσης οικογενειών με ανδρικό εργατικό δυναμικό», *Τα ιστορικά*, τχ. 45 (Δεκέμβριος), Μέλισσα, Αθήνα, σ. 281-314.
- (2006-2007), «Συστήματα εισροής ανθρώπινου δυναμικού στις οικογένειες της Λευκάδας του 18ου αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 28, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, σ. 49-90.
- Βεντούρα, Λ. (1993), «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίνη*, τχ. 6, σ. 230-241.
- Βιδάλη, Ά. (1998), *Προφορικές μαρτυρίες: Από την τραυματική εμπειρία στη συλλογική μνήμη*, Πρακτικά διεθνούς ημερίδας (30 Μαΐου 1997), μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, Κατάρτι, Αθήνα.
- Γαζής, Γ. (1971), *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα.
- Ληξουριώτη Γ.Δ. (1986), *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Δωδώνη – Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα – Γιάννινα.
- Μακρυγιάννης, Ι. (1947), *Απομνημονεύματα*, πρόλ. – επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, φωτ. ανατ.
- Μακρυγιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, 1834-1919*, Δωδώνη – Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα – Γιάννινα.
- (επιμ.), (2001), *Παιδική ηλικία – Κείμενα (Υλικά, 5)*, Νήσος, Αθήνα.
- Μπάδα, Κ. (1986), «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"* (Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984), τόμ. Α', σ. 177-191.
- (1990), «Συμβολή στη μελέτη της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής», *Διαβάζω*, τχ. 245, σ. 30-37.
- (1993), *Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), Ιωάννινα.

- (2004), *Ο κόσμος της εργασίας: Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου*, Πλέθρον, Αθήνα.
 - (2008), «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών», στο Ε. Ζακοπούλου – Χ. Κασίμης – Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα, κοινωνία και χώρος*, Πλέθρον, Αθήνα, σ. 95-114.
 - (2009), «Ο υλικός πολιτισμός της Λευκάδας: “Το... κέντημα γαρούφαλα επιμήθη λίτρες ογδοήντα”», ΙΓ΄ Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών με θέμα: «Ο λαϊκός πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίχης» (Αθήνα, 11-13 Αυγούστου 2008), *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών*, σ. 135-154.
- Μπάδα-Τσομώκου, Κ. (1983), *Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαδία-Λάλα, Α. (2001), «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της κρητικής κωμωδίας: Λογοτεχνικές απεικονίσεις και ιστορική πραγματικότητα», *Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο, ΔΑΦΝΗ Παράβασις, Μελετήματα* [1], Αθήνα, σ. 241-250.
- Παπαθανασίου, Μ. (2003), *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο – Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας του 20ού αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα.
- Παπαταξιάρχης, Ε. – Τοπάλη, Π. – Αθανασοπούλου, Α. (2009), *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Πιζάνιας, Π. (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων – Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσολόεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ρηγίνος, Μ. (1995), *Μορφές παιδικής εργασίας (1870-1940)*, ΙΑΕΝ/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ), Αθήνα.
- Σκουζές, Π. (1975), *Απομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796)*, επιμ. Θ.Ν. Παπαδόπουλος, Κέδρος, Αθήνα.
- Σοφινός, Κ. (1988), *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900) – Συναγωγή διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*, τόμ. 2, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα.
- Σπυριδάκης, Μ. (2010), *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Τοπάλη, Π. (2008), *Σιωπηρές σχέσεις, διαπολιτισμικές επαφές: Η περίπτωση των Φιλιππινέζων οικιακών βοηθών στην Αθήνα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Φουρναράκη, Ε. (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝ, Αθήνα.
- Χαντζαρούλα, Π. (2012), *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

- Χάφτον, Ό. (2003), *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ε. Χρυσοχόου, Νεφέλη, Αθήνα.
- Ψημμένος, Ι. (2001), «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα», στο Α. Μαρβάκης – Δ. Παρσάνογλου – Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 96-126.
- Ψημμένος, Ι. – Σκαμνάκης, Χρ. (2008), *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ψύλλα, Γ. (1974), *Απομνημονεύματα του βίου μου*, Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της ελληνικής ιστορίας, Αθήνα.
- Cirolla, C. (1988), *Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική επανάσταση: Κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ.Χ.*, μτφρ. Π. Σταμούλης, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Green, N.L. (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης – Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ Δ. Παρσάνογλου, Σαββάλας, Αθήνα.
- Handman, M.E. (1993), «Ο παραδοσιακός τρόπος υιοθεσίας στην Αρναία Χαλκιδικής», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 193-216.
- Kamen, H. (2002), *Πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, μτφρ. Ε. Καλογιάννη, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Narotzky, S. (2007), *Οικονομική ανθρωπολογία: Νέοι προσανατολισμοί*, Σαββάλας, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Anthias, F. κ.ά. (επιμ.), (2000), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, Berg, Οξφόρδη.
- Brettel, C. (2003), *Anthropology and Migration, Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*, Alta Mira Press, Οξφόρδη.
- Campani, G. (2000), «Immigrant Women in Southern Europe: Social Exclusion, Domestic Work and Prostitution in Italy», στο R. King κ.ά. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 145-170.
- Gabaccia, D. (1989), *Immigrant Women in the United States. A Selective Annotated Multidisciplinary Bibliography*, Greenwood, Ουέστπορτ.
- Halbawachs, M. (1992), *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Σικάγο.
- King, R. κ.ά. (επιμ.), (2000), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Macmillan, Λονδίνο.
- La Capra, D. (2001), *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University, Βαλτιμόρη.

- Laslett, P. – Wall, R. (1972), *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Phizacklea, A. (1998), *Gender and Transnational Migration. Paper on the Migration Globalization and Networks*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Νομαρχία Αθηνών, Αθήνα.
- Psimmenos, I. (1997), *Globalization and Employee Participation*, Ashgate, Άλντερσοτ.
- Sant Cassia, P. – Bada, C. (2006), *The Making of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth Century Athens*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Stone, L. (1979), *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Penguin Books, Λονδίνο.